

СВЕТИ
ЋИРИЛО И МЕТОДИЈЕ

863–2013

БЕОГРАД 2014

СВЕТИ ЂИРИЛО И МЕТОДИЈЕ
И СЛОВЕНСКО ПИСАНО НАСЛЕЂЕ
(863–2013)

INSTITUTUM LINGVAE SERBICAE
ACADEMIAE SCIENTIARUM ET ARTIUM SERBICAE
PALAEOSLAVICA ET SERBICA ANTIQUA I

SANCTI CYRILLUS ET METHODIUS
ET HEREDITAS SLAVICA LITTERARIA
DCCCLXIII–MMXIII

BELGRADI MMXIV

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

Старословенско и српско наслеђе 1

**СВЕТИ ЋИРИЛО И МЕТОДИЈЕ
И СЛОВЕНСКО ПИСАНО НАСЛЕЂЕ
863–2013**

БЕОГРАД 2014

УРЕДНИЦИ
Др Јованка Радић
Др Виктор Савић

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР
Др Димитрије Е. Стефановић, Др Гордана Јовановић,
Др Љиљана Јухас-Георгиевска, Др Вања Станишић,
Др Јованка Радић, Др Виктор Савић

РЕЦЕНЗЕНТИ
АКАДЕМИК ПРЕДРАГ ПИПЕР
АКАДЕМИК АЛЕКСАНДАР ЛОМА

COLLEGIUM REDACTORUM
DR DIMITRIJE E. STEFANOVIĆ, DR GORDANA JOVANOVIĆ,
DR LJILJANA JUHAS-GEORGIEVSKA, DR VANJA STANIŠIĆ,
DR JOVANKA RADIĆ, DR VIKTOR SAVIĆ

REDIGERUNT
DR JOVANKA RADIĆ
DR VIKTOR SAVIĆ

RECENSUERUNT
PREDRAG PIPER, ACADEMIAE SOCIUS ORDINARIUS
ALEKSANDAR LOMA, ACADEMIAE SOCIUS ORDINARIUS

Кијевски листићи (НБУ, ДА/П 328)
2б, глагољица

САДРЖАЈ

Анатолий А. Турилов, К изучению великоморавского литературного наследия между двумя юбилеями: промежуточные итоги, спорные вопросы и перспективы 1

ИСТОРИЈА

Алексей М. Пентковский, Славянское богослужение в архиепископии святителя Мефодия 25

Срђан Пириватрић, Ђирилометодијевске традиције и српске области пре постанка аутокефалне цркве у краљевству Немањића 1219. године 103

Станоје Бојанин, Ђирилометодијевска традиција у покајничким књигама српске редакције (XIV–XVII век) . . . 125

ЈЕЗИК

Вања Станишић, Словенска писменост и средњовековни алфабети грчкога круга 151

Јасмина Грковић-Мејдор, О преводачком умећу Солунске браће: стсл. каити са 169

Зорица Никитовић, О глаголу глаголати у Маријином јеванђељу 187

Јованка Радић, О еквиваленцији старословенског чесо || чѣто и српског *шѣа* || *шѣо* 199

Марта Бјелетић, О придевима типа *милосрдан* (прилог проучавању сложеница у српском језику) 217

Наташа Драгин, Синтаксичке одлике Прогласа Константина Филозофа (Хил 23)	237
Марина Курешевић, Функционалностилске одлике језика Житија Константина Филозофа из Рилског зборника Владислава Граматика: хипотактичке структуре	255
Виктор Савић, Редакцијске одлике прве странице Кијевских листића	277
Јелица Стојановић, Сложенице у Горичком зборнику	309
Исидора Бјелаковић, Астрономија код Срба од XIII до XIX века: (дис)континуитет термилошког система	329

КЊИЖЕВНОСТ

Љиљана Јухас-Георгиевска, Карактеризација јунака у старословенским житијима Ђирила и Методија и у српским житијима прве половине XIII века	349
Драгиша Бојовић, Трагом софиолошких идеја – од старословенских извора до српских средњовековних писаца	375
Томислав Јовановић, Најстарији словенски преводи апокрифа и њихови српски преписи	389
Гордана Јовановић, Солунска браћа Ђирило и Методије у старим српским родословима и летописима	407
Љупка Василев, Два непозната слова на Успење Богородице Климента Охридског	419

БИБЛИОГРАФИЈА

Ана Голубовић, Виктор Савић, Прилог библиографији домаће ћирилометодијевистике	447
---	-----

СТАНОЈЕ БОЈАНИН

ЋИРИЛОМЕТОДИЈЕВСКА ТРАДИЦИЈА У ПОКАЈНИЧКИМ КЊИГАМА СРПСКЕ РЕДАКЦИЈЕ (XIV–XVII ВЕК)

Студија разматра ћирилометодијевско наслеђе у покајничким књигама средњовековне Србије. У њима се ово наслеђе препознаје у присуству најстаријег словенског пенитенцијалног састава *Зайоведи свейих оѣаца* и два правила из Методијевог номоканона. Рад садржи основни преглед ранијих истраживања која се превасходно тичу првопоменутог црквеноправног споменика у контексту ранословенске књижевне традиције и његове касније рецепције у рукописима српске, бугарске и руске рецензије. Знатно касније, око две трећине његовог текста било је уврштено у пенитенцијалну компилацију названу *Правила свейих оѣаца ѡ зайовестѣи свейої и великої Василија свима нама* (Јагѣ 1874: № 6), чији најстарији сачувани преписи потичу из средине XIV века. Као важно питање намеће се оно које се тиче времена настанака ове позне компилације на српскословенском језику. Текстолошка анализа њеног садржаја показује да се она може посредно довести у везу с Душановом законодавном делатношћу, посредством скраћеног текста *Правила Јована Посника* у редакцији Матије Властара.

Кључне речи: пенитенцијални састави, три номоканунца позног средњег века, Душаново законодавство, ранословенска писменост, доба Ћирила и Методија, средњовековна Србија.

1.

Негде око средине XIV века формирала се у јужнословенским требницима једна посебна група текстова састављена од три различита пенитенцијална састава намењена покајничкој пракси средњовековне Цркве. Они су, заједно са *Чином исјовестѣи* и другим

* Станоје Бојанин, Византолошки институт САНУ.

Рад је резултат истраживања на пројекту *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* (бр. 177032), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

њему припадајућим молитвама, чинили засебни део који је у већим требницима могао бити разврстан као посебно поглавље у односу на друге чинове и молитве (Бојанин 2012: 167). Ова врста састава, позната и под називом *йокајничке књије*, представља, углавном, компилацију различитих пенитенцијалних текстова у којима се наводе листе грехова и њима одговарајуће епитимије, као и различита упутства нижем свештенству како да се опходи према својој пастви. Текстовете је објавио давне 1874. године Ватрослав Јагић под насловом *Сиѿна іраћа за црквено іправо*, али до новијег времена они нису уживали шире интересовање у историјским истраживањима.¹ Међутим, приликом промене тежишта интересовања савремене историографије на различите области друштва које покрива културна и друштвена историја, односно историјска антропологија, ови текстови показали су се прилично важном и незаменљивом врстом извора (Бојанин 2001/2003: 179–204; 2005; 2009: 261–282).

Поменуту групу чине три српскословенска пенитенцијална зборника или три номоканунца (Бојанин 2009: 265),² овде наведена према редоследу у којем се обично налазе у средњовековним књигама: *Заповѣдь н оуставъ с(вє)тыхъ ѿ(тѣ)ць .҃҃. н .҃҃і. н же вѣ никіен* (Заповед и устав светих 318 отаца никејских, Јагић № 4–5), *Правила с(вє)тыхъ(ь) ѿ(тѣ)ць, по заповѣды с(вє)т(а)го н великааго василіа, в'сѣмъ намъ* (Правила светих отаца по заповести светог и великог Василија свима нама, Јагић № 6) и *Заповѣды с(вє)т(а)го, іоан'на зл(а)т(оо)устааго. ѿ законѣ цр(ь)ковнѣ[мъ]* (Заповеди светог (оца нашег) Јована Златоустог о закону црквеном, Јагић № 7).³ У рукописној традицији средњовековне књиге ови црквеноправни састави налазе се најчешће у требнику, понекад и служабнику, затим у зборнику мешовитог

¹ За преглед досадашњих истраживања у којима су били коришћени поменути црквеноправни споменици, видети Бојанин 2009: 261–282; Бојанин 2012: 163–181.

² О средњовековној речи „номоканунац“ и њеном значењу као „мали номоканон“, уп. Грујић 1928: 134, тј. ознака за краћу форму црквеноправног састава који представља компилацију забрана, званичних канона и незваничних правила, разних упутстава, апокрифних текстова из лепе књижевности и сл., видети Бојанин 2012: 165.

³ Јагић 1874: 127, 133, 147. Наслови пенитенцијалних састава објављени су на основу рукописа који Јагић није употребио за своје издање: требник с епитимијним номоканоном Пећке патријаршије који се према воденим знацима на хартији датира у прве две деценије XV века, Пећ № 77, л. 99б, 104б, 116а.

карактера и нешто ређе у зборнику различитог правног садржаја (Бојанин 2005: 31–32; 2009: 265–266). Осим наведене групе, треба имати у виду још један, четврти, номоканунац српске редакције, који је објавио Јагић: *Словеса изабран(а) от законника с(в)етых от(ь)ць на потребѣ поповомь и всемь люд(е)мь. по законѣ цр(ь)ковнаго оустава* (Слова изабрана из законика светих отаца на потребу поповима и свим људима, по закону црквеног устава, Јагић № 3).⁴ За разлику од првопоменутих, он се у рукописној традицији самостално преписивао и умножавао. Услед непостојања његових раних преписа, изнета је претпоставка на основу унутрашње анализе текста да је могао, такође, настати око средине XIV века (в. ниже).

Сви овде наведени пенитенцијални састави носе звучне наслове у којима се позива на свете оце и васељенске саборе, несумњиве ауторитете средњовековне Цркве. Ти текстови, наравно, не представљају правила Првог васељенског сабора одржаног у Никеји 325. године или добро познате каноне св. Василија Великог, нити је трећи састав произашао из пера св. Јована Златоустог, као што ни четврти није извод из „законика светих отаца“, односно Номоканона.⁵ Позивање на свете оце и њихове заједничке одлуке требало је да овим саставима обезбеди већи углед и ширу примену у практичном животу средњовековне Цркве. На њихову пастирску намену јасно упућује други део наслова, у којем се читају следеће фразе и формуле: „свима нама“, „о закону црквеном“, „на потребу поповима и свим људима.“ Поменути састави, тачније речено поједини њихови делови, имају прилично дугу традицију у словенској пенитенцијалној књижевности и покајничкој пракси средњовековне Цркве.

⁴ Јагић 1874: 125–127. Ново издање са краћом студијом која обухвата анализу садржаја и могуће датирање, Соловјев 1934/1935: 33–42. Наслов састава наведен је према рукопису из друге половине XVI века, Мошин 1971: 177.

⁵ У позивању на „законик светих отаца“ (уместо на „заповеди“) у наслову четвртог номоканунца приметна је извесна паралела са праксом позивања на „закон светих отаца“ у Душановом законнику. У контексту истраживања потоњег правног споменика, у наведеном називу препознаје се Светосавски номоканон (Богдановић 1981: 557). У сличном контексту може се објаснити и позивање на „закон светог црквеног устава“, у другом делу наслова поменутог номоканунца.

2.

Састави из поменуте групе од три номоканунца прилично су разноврсни по свом садржају и пореклу текстова које садрже. Ова разноликост могла је бити превише очигледна, што је подстакло њиховог издавача да из *Зайоведи 318 оцаца* издвоји као посебан састав текст посвећен дисциплини монаха, наводно „реконструирани“ његов могући наслов: „Razna pravila za ‘cr̃nỹce“ (ЈАГИС 1874: 131). На њихов компилаторски карактер одавно је у науци скренута пажња (ЈАГИС 1874: 112–114). Реч је, заправо, о зборницима компилација различите пенитенцијалне и друге црквеноправне грађе која је углавном преведена са грчког, а делом представља и плод књижевно-правне делатности словенских свештеника – отуда и Јагићева опаска о „čovjeku naše narodnosti“ у вези са садржајем једног од њих (1874: 113) – данас бисмо рекли, црквених организација на словенском језику.⁶ Међутим, један од ових састава садржи знатно старији текстуални слој који сведочи о пенитенцијалној књижевности на словенском језику чије порекло није ни грчко ни словенско, већ латинско. У *Правилима свейих оцаца ѿ зайовестии свейої и великої Василија свима нама*, налазе се знатни делови словенског превода извесног латинског пенитенцијалног зборника познатог под називом Мерзедуршки пенитенцијал (*Poenitentiale Merseburgense*). Словенски превод представља независну текстуалну целину насловљену као *Заповѣди с(в)а(т)ъхъ о(т)ъць. о покаанъи разбоѣ. і о всель грѣсѣ* (НАНТИГАЛ 1942: 319), у краћем облику *Зайоведи свейих оцаца*, за разлику од латинског оригинала који је без наслова. Одабрани наслов сасвим добро одговара намени текста и нимало није неуобичајен за ову врсту црквеноправних споменика. Он је истовремено уопштен и ауторитативан („заповед“, „свети оци“), уз указивање на основни садржај састава у којем се разматрају питања различитих грехова („о свим гресима“), с посебним истицањем оног највећег, убиства. Најстарији сачувани препис налази се у глагољском Синајском требнику који је писан на пергаменту и у литератури се обично датира у XI столеће (у новије време хронолошка граница

⁶ Разноликост и разноврсност садржаја словенских епитимијних зборника представљена је у издању Смирнова (1914), у којем је њихов садржај поближе анализиран.

је померена у нешто ранији период, у X–XI век).⁷ Поред преписа на глагољници, сачувала се и његова каснија ћирилична верзија у рускословенској редакцији, у тзв. Устјушкој крмчији (XIII–XIV век), са насловом у горепоменутој краћој верзији.⁸ Састав *Зайоведи свейших оѡаца* може се сматрати за најстарији словенски пенитенцијални текст (VONDRAK 1904: 44).

Године 1888. Николај Суворов је приметио да поменути словенски епитимијни зборник представља превод не са грчког већ латинског језика и у својим истраживањима скренуо је посебну пажњу на везу са латинском пенитенцијалном књижевном традицијом (1888: 120, 122). Као прилог, објавио је напоредо *Зайоведи свейших оѡаца* и латински текст из Мерзебуршког пенитенцијала. За издања словенског састава послужио му је ћирилски текст, уз навођење разлика из старијег глагољског текста (Суворов 1888, Приложение № 1-й: III–XXVIII). И поред све очигледности коју пружа паралелно издање два текста, ово научно откриће није било одмах општеприхваћено. Расправа настала тим поводом указала је на значај једне шире теме која стоји у вези с проблематиком односа и међусобног утицаја између раносредњовековних латинских и грчких пенитенцијалних састава (међу којима је обухваћен и Епитимијни номоканон Јована Посника). Против изнетих закључака о преводу са латинског иступио је Алексеј Павлов (1892) у посебно штампаној књизи, у којој је изложио супротне ставове од Суворова, истичући грчко порекло овог словенског састава. Наведена студија навела је Суворова (1893) да своје гледиште изнова и детаљније образложи. Иако Павлов није

⁷ Постоји више издања глагољског Синајског требника, и то у ћириличној транскрипцији (ГЕТЛЕР 1882; ФРСК 1933–1939/1943, са француским преводом). У овом раду коришћено је двотомно издање Рајка Нахтигала у којем је објављена фототипија глагољског рукописа (НАНТИГАЛ 1941) и издање текста са подробним коментарима (НАНТИГАЛ 1942). Осим тога, постоји и више засебних издања текста *Зайоведи свейших оѡаца* и овом приликом издвојио бих она новија, као што су издање Вашице (ВАШИСА 1971: 137–146), које представља ћирилску транскрипцију глагољског текста, и издање Максимовича (2008б: 170–207) према ћирилском тексту из Устјушке крмчије.

⁸ Однос два најстарија и потпуна преписа *Зайоведи свейших оѡаца* према несачуваном прототипу превода детаљно је разматран поређењем њиховог садржаја и латинског текста. Закључено је да оба споменика „имају кључни значај“ приликом реконструкције словенског прототипа, с тим што је језик текста из Синајског требника архаичнији (Максимович 2008б: 32–37).

остао усамљен у својим ставовима (СОВОЛЕВСКИЙ 1910: 113–116), истраживања и погледи Суворова били су прихваћени од стране његових колега савременика (ЗАОЗЕРСКИЙ, ХАХАНОВЪ 1902: 80) или су изнова доказивани (VONDRÁK 1904), и данас се у савременој наци не доводе у питање (VAŠICA 1971: 137–138; МАКСИМОВИЧ 2008б: 8–12; ЦИБРАНСКА-КОСТОВА 2011: 60–61, 153–154).⁹

Мерзедуршки пенитенцијал који је послужио за настанак *Зайоведи свѣтих оцаца* припада групи раносредњовековних пенитенцијала обично названих „libri paenitentiales minores“ или „paenitentia minora“, чије је ауторство анонимно и обично није приписивано неком одређеном лицу или ауторитету (КОТТЈЕ, KÖRNTGEN, SPENGLER-REFFGEN, 1994: XXII). Настао је највероватније у другој половини VIII или у IX веку, односно око средине тог столећа – у зависности од процене истраживача и издавача његовог текста (MCNEILL, GAMER 1990: 429; WASSERSCHLEBEN 1851: 387; SCHMITZ 1898: 357) – и назван је према граду Мерзедургу у чијој је катедралној библиотеци пронађен његов рукопис. Осим поменутог, постоје још два преписа различите редакције ове покајничке књиге из нешто каснијег времена (IX–X век), који се данас чувају у Ватиканској и Бечкој библиотеци (КОТТЈЕ, KÖRNTGEN, SPENGLER-REFFGEN 1994: XXV–XXVII).¹⁰ Наведени пенитенцијал био је у употреби у Франачкој и представљао је својеврсну компилацију различитих пенитенцијалних састава, углавном ирског и англосаксонског порекла.¹¹ Словенски текст *Зайоведи свѣтих оцаца* не представља у целини превод Мерзедуршког пенитенцијала. Од 139 правила, колико их има латински текст, преведено је њих педесетак. Сачувани

⁹ За детаљнији преглед историјата истраживања в. Максимович 2006: 125–130; 2008б: 8–12.

¹⁰ Текст из Мерзедуршког рукописа објављиван је у више наврата у XIX веку: WASSERSCHLEBEN (1839: 85–110; 1851: 387–407), SCHMITZ (1898: 356–368). Најновије издање у којем су паралелно штампана сва три текста заједно: КОТТЈЕ, KÖRNTGEN, SPENGLER-REFFGEN (1994: 123–169). Постоји још једна, скраћена верзија овог пенитенцијала коју је објавио Суворов (1893: Приложеније VI–XI) према издању Мураторија, а у најновијем издању није узета у обзир (о томе Максимович 2008б: 14, 171).

¹¹ Први издавачи приметили су компилаторски карактер Мерзедуршког пенитенцијала. Његов садржај заснован је највећим делом на *Iudicia canonica*, *Poenitentiale Cummearni* и *Iudicia Theodori* (КОТТЈЕ, KÖRNTGEN, SPENGLER-REFFGEN 1994: XXV; уп. Максимович 2008б: 14; ЦИБРАНСКА-КОСТОВА 2011: 63).

словенски преписи разликују се по броју преведених правила, те се правило 20. и 51. из рукописа Устјушке крмчије не читају у Синајском требнику (Vašica 1971: 146; Максимович 2008б: 23, 31). Отвореним остају питања зашто је и под којим околностима текст Мерзедуршког пенитенцијала одабран, зашто у целини није преведен, и на који је начин могла бити извршена селекција правила намењена словенском преводу.¹² Ништа прецизније не може се рећи ни о преводиоцима и наручиоцима словенског текста. Међутим, истраживања су нешто одређенија приликом разматрања времена и места његовог настанка.

Словенски превод латинског пенитенцијала настао је највероватније на територији Велике Моравске и Паноније, односно у државама и областима које су биле у сталном непосредном контакту са представницима латинског свештенства и цркве,¹³ и то вероватно у последњој четвртини IX и првих неколико година X века.¹⁴ На географско порекло превода упућује присуство „моравизама“ и речи западнословенског порекла (о томе с освртом на ранију литературу, Максимович 2008б: 65–113), а време његовог настанка доводи се у везу са деловањем Ћирила и Методија и

¹² Уп. Цибранска-Костова 2011: 64. Максимович (2008б: 18, 154) је указао на то да ниједно правило из последње трећине овог латинског пенитенцијала, тј. оног дела његовог састава који садржи грађу из Теодоровог пенитенцијала, није ушло у словенски превод. То га је подстакло на претпоставку о постојању, како каже, „хипотетичког“ латинског пенитенцијала из VIII века који је служио за настанак словенског текста и који је касније добио облик у којем га познајемо под називом „Мерзедуршки пенитенцијал“.

¹³ Максимович (2008б: 111–112) износи претпоставку да је превод могао бити учињен у Карантанији и Далмацији. Ипак, приликом доношења такве претпоставке требало је имати у виду да су то два сасвим различита географска и политички организована простора у IX веку. За поједине ауторе, као Маријану Цибранску-Костову (2011: 143), ова претпоставка, на основу досадашњих истраживања, не изгледа уверљиво.

¹⁴ Поменути историјски период обележен је мисијом Ћирила и Методија и може се сагледати у ужим и ширим хронолошким границама. У првом случају, он би обухватао време од 863. године, која се сматра за почетак Моравске мисије, до смрти Методија 885. године, док би се шире хронолошко одређење могло довести у везу с уништењем Великоморавске кнежевине 906. године од стране Мађара и Франачке. Приликом датирања настанка словенског превода Максимович (2008б: 112–113) прихвата Вашичине ставове, опредељујући се, при том, за шире хронолошке оквире којима се наведена епоха одређује.

њихових ученика у корист ширења словенске писмености и језика у црквеном животу средњовековних Словена. Када је реч о преводу црквеноправних споменика на словенски језик, Методију се приписује превод грчког Номоканона (Синагога у 50 наслова од Јована Схоластика), који је по њему и области којој је био намењен назван „Методијев“ или „Моравски“ (Великоморавски) номоканон (cf. ŽUŽEK 1964: 14–29; VAŠICA 1971: 205–236; ЩАПОВ 1985: 238–253), о чему ће касније бити још речи.¹⁵ С друге стране, превод латинског пенитенцијала не доводи се у директну везу са Методијем, већ са ширим кругом његових ученика и сарадника. Својевремено је Вондрак изнео претпоставку да је преводилац могао бити Горазд који је познавао латински језик,¹⁶ и да је иницијатива потекла од Климента (VONDRÁK 1904: 55). За такву претпоставку, упозорио је Вашица, нема потврде у историјским изворима (VAŠICA 1971: 137). У сваком случају, данас у науци преовладава опште уверење да су *Зайоведи свейших оѡтаца* преведене у епохи Ђирила и Методија, у северозападним словенским областима и да се поменута делатност сагледава у ширем контексту превођења црквених књига неопходних за обављање пасторалне праксе Цркве на словенском језику.

3.

Поводом дискусије која се развила око порекла *Зайоведи свейших оѡтаца* узети су у разматрање и други објављени словенски епитимијни текстови међу којима и они из поменутог Јагићевог издања. Тада је примећено да се у њима налазе правила из најстаријег словенског пенитенцијала, која је Павлов појединачно идентификовао у једном бугарском и горепоменутом српском епитимијном зборнику. То је учинио у контексту доказивања својих ставова о грчком пореклу и у каснијим словенским епитимијним зборницима препознавао је само одраз грчких, како каже, у науци још необјављених (тима и

¹⁵ У *Жийију Методијевом* изричито се каже да је Методије превео Номоканон: *номоканонъ, рекъше законоу павило... предложѣ* (Лавров 1930: Гл. 15, 77; Ђирило и Методије 1964: 169, превод О. Недељковић).

¹⁶ У истом, *Жийију Методијевом*, каже се за Горазда да је „добро упућен у латинске књиге“ и „правоверан“, *оученъ же добръ въ латинскыѣ книгы, правовѣрнъ* (Лавров 1930: Гл. 17, 78; Ђирило и Методије 1964: 171 (превод О. Недељковић)).

недоступних) текстова.¹⁷ Питање односа између *Зайоведи свейших оѿаца* и касније словенске пенитенцијалне грађе разматрао је и Вондрак, нешто детаљније и у другачијем контексту. На основу ове грађе, којој је прикључио и један руски текст, указао је на постојање каснијих јужнословенских и руских обрада овог састава (VONDRÁK 1904: 35–44).¹⁸ Према идентификацији Павлова и Вондрака, највећи број правила из *Зайоведи свейших оѿаца* нашао је своје место у српском зборнику *Правила св. Василија свима нама* (Јагић № 6).

Давно примећено присуство већег дела садржаја из *Зайоведи свейших оѿаца* у правном саставу који се позива на ауторитет св. Василија Великог постало је последњих година предмет нових текстолошких и језичких разматрања Кирила Максимовича (2005/7: 299–314; 2008) и Маријане Цибранске-Костове (1998: 49–65; 2007: 3–26; 2011: 56–150). Ово присуство Максимович је сагледао у контексту рецепције „моравско-панонског“ пенитенцијалног зборника у каснијим епитимијним зборницима националних редакција, бугарској, српској и руској. У бугарском тексту под насловом *Зайовед свейших оѿаца о Великом ѿосѿу* (Заповѣдь стѣхъ ѿць ѿ велицѣмъ постѣ, Јагић № 1)¹⁹ сачувало се нешто мање од десет правила, док их је тридесетак у српском саставу *Правила св. Василија свима нама*.²⁰ Наведена појава указује да је пенитенцијал исписан глагољицом у XI веку изнова био присутан у јужнословенској књижевности после више столећа, и то не као посебан текст, већ као део једне садржајно

¹⁷ Павлов (1892: 113–114) је у бугарском пенитенцијалу (Јагић № 1) препознао 9, а у српском (Јагић № 6) 33 правила из *Зайоведи свейших оѿаца* према Устјушком препису.

¹⁸ Слично Павлову и Вондрак је пружио идентификацију сваког појединачног правила из *Зайоведи* у каснијем рукописном наслеђу, али је о њима расправљао у контексту структуре каснијих словенских пенитенцијалних текстова.

¹⁹ Текст правила објавили Јагис, 1874: 116–123 и Миклас, Тасева, Ђовчева 2006: 43–76.

²⁰ Идентификација правила из *Зайоведи свейших оѿаца* у каснијим епитимијним зборницима није иста код свих истраживача и њихов број се разликује у једном или два правила. Разлог томе може се тражити у постојању више редакција, било да су целовити текстови (Синајски тредник и Устјушка крмчија) било фрагменти (из епитимијних зборника). На основу текста из рукописа Устјушке крмчије, Максимович идентификује 8 правила у бугарском и 31 правило у српском пенитенцијалу (2005/2007: 303–311; 2008б: 117–118, 132), док Маријана Цибранска-Костова препознаје 9 правила у првом и 32 у другом правном споменику (2011: 117, 118, 135–136).

веће целине.²¹ У том смислу, поменути аутор примећује, кад је реч о српском тексту, „западнословенске (моравске) елементе у српској покајној дисциплини“ (Максимович 2005/7: 312; 2008б: 131).

Зборник епитимија *Правила св. Василија свима нама* садржи око две трећине текста *Зайоведи светлих оца* исписаних српском редакцијом, што представља нешто више од 1/5 целокупног његовог текста. Делови из *Зайоведи* унети су у блоковима, у неколико наврата, и могу се прилично лако препознати према њима својственој формули покајања: пост „о хлебу и води“ (ω хлѣбѣ и водѣ), што одговара латинској *in pane et aqua*.²² Поменута казна обично није покривала цео период прописане епитимије, већ само прве године покајања.²³ У другим правилима и забранама овог зборника чије је порекло другачије, начин поста углавном није прецизније описан, а уколико јесте, онда је представљен термином *сухојасџије* (сухојасџије), *сухојаденије* (сухојаденије), грч. ξηροφαγία. Тако су у овој позносредњовековној пенитенцијалној компилацији сасвим равноправно представљене црквене казне у виду поста на хлебу и води и *сухојасџије*.²⁴

Језичку анализу сваког појединачног правила из *Зайоведи светлих оца* у редакцији која се чита у *Правилима св. Василија свима*

²¹ Руски црквеноправни састави сведоче о присутности *Зайоведи светлих оца* у пенитенцијалној књижевности већ од XII века, било у облику извода или позивања на њихов ауторитет, било у виду пуног текста који се сачувао у рукопису Устјушке крмчије (крај XIII – почетак XIV века). Ипак, у највећем броју случајева овај састав се у руској пенитенцијалној традицији, слично као и у јужнословенској, сачувао у виду фрагмената, као део једне веће пенитенцијалне компилације (Максимович 2008б: 135–152; уп. Цибранска-Костова 2011: 91–92).

²² Наведена формула била је у центру пажње током научне расправе о латинском или грчком пореклу *Зайоведи светлих оца*. Треба приметити да она није била непозната у грчким епитимијним текстовима, ἐν ἄρτω καὶ ὕδατι (Суворов 1888: 12–13, нап. 17; Павлов 1892: 13–17). Наведена проблематика отвара више питања, не само она која се тичу међусобних утицаја латинских и грчких пенитенцијалних традиција, о чему је дискутовано у поменутих расправама. Она је важна и приликом испитивања везе између пенитенцијалне праксе средњовековне цркве и дистрибуције одређене врсте текста са њему својственим садржајем и карактеристичним формулама.

²³ На пример, поводом спаљивања куће или гумна прописана је трогодишња епитимија унутар које је једну годину требало постити на хлебу и води: *Ище кто домъ дажежетъ или гумно, постъ .г. лѣта, .а. ω хлѣбѣ и ω водѣ* (Јагис 1874: 137).

²⁴ У једном случају формула „пост о хлебу и води“ (уз устјушког 20. правила) била је замењена појмом *сухојасџије* (Јагис 1874, 135, к; о томе Максимович 2005/2007: 306–307, 311; 2008б: 124, 129).

нама, пружио је Кирил Максимович (2005/2007: 303–311; 2008б: 113–131). Овом приликом указаћемо на неколико занимљивих примедби из поменутог истраживања. Формула поборе „о хлебу и води“ остајала је углавном непромењена у српском епитимијном саставу,²⁵ док је до измене дошло у формули којом се исказивала дужина трајања казне. У старословенском тексту она је представљена годинама или данима кајања, „(ш)олико година / дана да се покаје“ (...лѣт / дѣни да покаѣтъ сѧ), док је у српској редакцији дата у виду дужине трајања поста: „пост (ш)олико година / дана“ (постъ... лѣтъ / дѣни). Формула „да се покаје“ (да покаѣтъ сѧ, лат. *poeniteat*) могла је, такође, бити замењена и формулом „да се одлучи“ (да ѡтлоуѣнт' сѧ), указујући тиме на основне елементе концепта покајничке праксе у позносредњовековном црквеноправном тексту. Упоредо са променом појединих формула, српска редакција *Зайоведи свейших оѡцаца* садржи и извесна скраћивања у трајању поборе „на хлебу и води“. Приликом трансмисије садржаја старијег текста у нову целину могло је доћи до измене првобитних казни, слично као што је то учињено и приликом превода латинског пенитенцијала на словенски језик.²⁶

²⁵ Ова формула се задржала и у бугарском саставу *Зайовед свейших оѡцаца о Великоу ѡсѡју*, док је у руским редакцијама *Зайоведи свейших оѡцаца* била у највећем броју случајева испуштена (изузев у тзв. *Правилима Халкидонској сабора*), што се може закључити на основу материјала представљеног код Максимович 2008б: 135–152.

²⁶ У старословенској верзији из глагољског требника прописана је епитимија од годину дана за губитак честице „тела Господњег“ (ѡтъ тѣла господна погоубити чѣстъ), док је у каснијој компилацији она свега 40 дана. Слично томе, смањење трајања казне са једне године на 40 дана, уз додатних 150 метанија, учињено је приликом окајавања греха „рукоблуда“ (мастурбације), види Јагѡс 1874, 144; уп. Максимович 2005/2007: 305; Максимович 2008б: 122–123. Сличне измене у трајању појединих казни учињене су и током превођења Мерзепуршког пенитенцијала, када су неке епитимије биле скраћиване, а друге, опет, продужаване (Максимович 2008а: 629; Максимович 2008б: 17–32). Ову појаву не би требало сматрати посебно необичном и треба је посматрати у светлу односа средњовековног преводиоца према оригиналном тексту (о техници превођења в. Максимович 2006: 125–152), што је подразумевало потребу да се извесне разлике у схватању тежине појединих грехова прилагоде новој средини.

4.

Једно од основних питања које се намеће у истраживању ћирилометодијевског наслеђа у позносредњовековној пенитенцијалној грађи јесте оно које се тиче времена прожимања старијих и каснијих пенитенцијалних састава и традиција коју они преносе. Изгледа да је постојао извешан континуитет у трансмисији текста *Зайоведи свейих оџаца* на јужнословенским просторима од времена словенских мисионара и Првог бугарског царства, о чему на особен начин сведочи сачувани глагољски Синајски требник (ЏИВРАНСКА-КОСТОВА 2011: 89), настао највероватније на територији данашње Македоније у XI веку. Његово касније присуство у пастирској пракси цркве и у јужнословенској пенитенцијалној књижевности није документовано све до краја XIII или почетка XIV века. Тада више није реч о једном посебном и независном саставу, већ о фрагментима укљученим у веће текстуалне целине. Напред је било помена о бугарској редакцији овог старословенског споменика која се сачувала у саставу *Зайовед свейих оџаца о Великом ѱостју* (ЈАГИЋ № 1) с почетка XIV века, и српској из *Правила св. Василија свима нама* (ЈАГИЋ № 6) из нешто каснијег времена. Овај последњи епитимијни састав представља једну прилично разуђену компилацију у којој се може препознати постојање више различитих текстова.²⁷ Његов знатан део састоји се од зборника епитимија грчког порекла (ПАВЛОВ 1892: 113–114; VONDRÁK 1904: 44; МАКСИМОВИЧ 2008б: 130–131), а у словенским преводима могле су се поткрасти и непреведене грчке речи у ћирилској транскрипцији (уп. ЏИВРАНСКА-КОСТОВА 1998: 60; 2011: 120–121). Како је реч о пенитенцијалу компилаторског карактера, у њега је могла бити уврштена и канонска грађа из Номоканона, односно Законоправила или Крмчије. Поменута пракса препознаје се у преузимању два канона из Методијевог номоканона и три из бугарске Јефремовске крмчије (МАКСИМОВИЧ 2008б: 130–131). На овај начин, ћирилометодијевско наслеђе у позносредњовековној српској пенитенцијалној књижевности препознаје се не само у присуству забрана из *Зайоведи свейих оџаца*, већ и у апостолским правилима (60. и 72. правило) преузетим из најстаријег словенског номоканона (ЈАГИЋ 1874: 144; VAŠICA 1971:

²⁷ На овај податак указано је прилично рано, поводом истраживања пенитенцијала *Зайоведи свейих оџаца* (уп. VONDRÁK 1904: 35–44).

349–350, 361). Слично томе, старијем текстуалном слоју припадају и канони из поменуте бугарске крмчије, апостолско 42. и лаодикијско 21. и 22. правило (Јагић 1874: 141, 143; Бенешевич 1906: 71, 271).²⁸

Настанак *Правила св. Василија свима нама* био је вероватно постепен, у етапама које се не могу пратити, али се на основу његовог разноврсног садржаја може говорити о постојању више различитих хронолошких слојева. Ипак, не можемо поуздано тврдити да је постојао један првобитни споменик, на пример *Зайоведи свейших оѿаца*, који се током времена, континуирано, надограђивао и мењао. Исто тако, не постоји потврда у изворима на основу које би се могла донети иоле поуздана претпоставка да је овај номоканунац настао спајањем два независна и посебна текста, поменутих *Зайоведи* са једне, и извесног, већ формираног зборника епитимија византијског (и словенског) порекла, са друге стране. Оно што је сигурно, то је да се о *Правилима св. Василија свима нама* може говорити једино уколико се има у виду целовит текст, са свим његовим саставним деловима. Стога, нешто поузданија слика може се добити једино у вези са „завршним“ радњама које потичу, отприлике, из средине XIV века, када датирају најстарији преписи поменутог номоканунаца. У складу са тим, не може се једноставно одбацити претпоставка да је управо у то време већи део из претпостављеног – ако се има у виду постојање руског текста из Устјушке крмчије – самосталног састава *Зайоведи свейших оѿаца* српске редакције био употребљен, уз неке друге текстове (и њихове делове) ради састављања једне нове пенитенцијалне компилације.²⁹

²⁸ Овом приликом треба скренути пажњу на то да је реч о два различита типа номоканона. Први и старији, који се доводи у везу с преводом архиепископа Методија је, као што је речено, *Синајоѿа у 50 наслова* Јована Схоластика (VI век). Други је *Номоканон у 14 наслова* преведен за потребе државе и цркве цара Симеона почетком X века (Щапов 1978: 387–411). У поменутом раду Щапов (1978: 406–407) износи претпоставку да је „Методијев“ номоканон могао бити познат и у српским земљама IX века, као што је у једном њиховом делу (Рашка, Дукља) могао бити у употреби и старословенски *Номоканон у 14 наслова*. Изгледа да уношење садржаја из Номоканона у пенитенцијалне саставе има извесну традицију и ову праксу не би требало сматрати необичном. Тако се, на пример, у једном другом саставу (Јагић № 7) из групе од три номоканунаца читају извесна правила преузета из каснијег *Свейосавској номоканона* (Бојанин 2012: 177–181).

²⁹ Због оскудности очуване рукописне грађе отворено остаје питање да ли се и у Југоисточној Европи током XII или XIII века, слично као у руским

5.

Зборник *Правила свейих оѣаца ѿ зайовестии свейої и великої Василија свима нама* отпочиње групом од десет правила у којима се наводи име св. Василија Великог. У сваком од тих правила позива се на „закон светог Василија“, по закону светог Василија или у краћем облику „по светом Василију“, по светом Василију (Јагић 1874: 134–135), што је вероватно допринело да се пенитенцијални зборник у целини назове, не само уопштено према светим оцима, већ и према угледном кападокијском учитељу и епископу из IV века. Правила почињу навођењем различитих преступника, односно грешника кад је реч о пенитенцијалној књижевности, и дугогодишњих казни којима су они подвргнути. Напред је речено да састав у целини, а тиме и наведена правила не представљају каноне св. Василија мада су у наведеном делу текста обухваћени исти преступи. Осим тога, реч је о прилично сложеној структури правила с посебним начином излагања црквених казни. У њима су садржана два различита система кажњавања за један исти грех, уз препоруку да се прихвати онај који није „закон св. Василија“. У њима се чита карактеристична формула *ми же* („ми пак“, односно „а ми“), која упућује на другачији приступ у црквеној пенитенцијалној пракси. Дужина казне св. Василија наведене у првом делу правила скраћује се више него двоструко, уз обавезно увођење кајања путем поста и клањања.³⁰ Формула је написана у номинативу првог лица множине и упућује на неког другог аутора, чије име није поменуто. Наведено скраћивање релативно дугих црквених казни

земљама, текст *Зайоведи свейих оѣаца* умножавао на различите начине, било као целовит и посебан састав, било у виду фрагмената укључених у веће пенитенцијалне зборнике (в. нап. 21).

Када се разматра могуће време и место настанка словенских превода грчких зборника епитимија који су нашли своје место у *Правилима св. Василија свима нама*, изнета је претпоставка заснована на прилично уским хронолошким и географским одредницама: доба „византијске владавине у бугарским земљама“ (Цибранска-Костова 2011: 120). Међутим, на основу наведеног црквеноправног зборника који постоји само у српској редакцији и у рукописном наслеђу од XIV века – постоји и једна његова краћа и познија верзија на рускословенском (Максимович 2008б: 138–139) – ова проблематика може се сагледати само у ширим хронолошким и територијалним оквирима. Једина поуздана временска одредница односи се на настанак црквеноправног споменика у целини, а то је средина XIV века.

³⁰ *Блоудныкъ по с(в)т(о)моу Василию .С. лѣтъ не кодкаатн се. цы же .а. лѣто не кодкаатн се соуходе. поклонъ по .рн. на д(ь)нь, итд.* (Пећ № 77, л. 104б; уп. Јагић 1874: 134).

одлучења светог оца из IV века типично је за покајничку праксу каснијег времена, која се традиционално (али нетачно) доводи у везу с именом цариградског патријарха Јована Посника са краја VI века (уп. Павлов 1897: 28–37; ERICKSON 1977: 191–206). То значи да је принцип скраћивања казни приписан Јовану Посинку био унет у пенитенцијал који је назван према св. Василију Великом.³¹

Формула *ми же* (гр. *ἡμεῖς δέ*) којом се супротстављају два различита погледа на пенитенцијалну праксу, као и сама структура правила из номоканунца Јагић № 6, упућују на познију редакцију (синописис) Епитимијног номоканона Јована Посника учињену од стране Матије Властара у првој половини XIV века, познату као Правила Јована Посника, на српсл. *Ѡт правѣль свѣтаго ѡвана посника* (Бојанин 2009: 264; 2012: 174–176).³²

Матијина редакција Правила Јована Посника налази се у групи „допунских чланака“ (Павлов 1897: 35–36; Троицки 1956) који следе Синтагму Матије Властара (1335) и преведени су на српскословенски у време кад и главно дело овог познатог византијског калуђера и правника. Током периода законодавне делатности цара Стефана Душана српскословенски превод Синтагме био је од стране правника знатно скраћен и уврштен заједно са Душановим закоником и друга два састава у једну посебну целину познату као Душаново законодавство. У тој групи нашла су се и Правила Јована Посника, али не као целовит текст, већ у скраћеној редакцији (*Ѧ се правыла свѣтго ѡанна постника*), слично Синтагми. Све доскора савремена наука није обрађала посебну пажњу на овај текст.³³ Скраћени текст

³¹ Поводом групе правила којом отпочиње пенитенцијал Јагић № 6, Максимович износи претпоставку да је реч о некој посебној редакцији правила св. Василија Великог (2005/2007: 312; 2008б: 131).

³² Поменуто редакцију Правила Јована Посника у средњовековном српскословенском преводу објавио је Сергије Троицки (1956: 61–73); превод на савремени језик Татјана Суботин-Голубовић (Матија Властар 2013: 397–404); грчки текст RNALLES, ROTLES 1854: 432–446.

³³ У једном од својих претходних радова (Бојанин 2012: 174–177, 179) указао сам да скраћени текст Правила Јована Посника Матијине редакције а не његова пуна верзија прати Скраћену Синтагму у старијој рукописној традицији Душановог законодавства. (У студеничком рукопису Душановог законодавства постоји једна другачија редакција Скраћене Синтагме и без састава Правила Јована Посника, те наведени рукопис није узет у разматрање). Занимљиво је приметити да је ову појаву својевремено уочио Флорински (1888: Приложение

Правила Јована Посника састоји се из два дела у којима су пренесени основни ставови изложени у пуној, Матијиној редакцији Правила. Први део чини списак преступника и епитимија и представља знатно скраћивање првобитног текста, за разлику од другог дела који је преузет у целини, уз извесно прилагођавање.³⁴ Наведени подаци су важни, пошто први део текста Правила Јована Посника из Душановог законодавства садржи и пенитенцијал Јагић № 6, који се позива на ауторитет светих отаца и св. Василија. Треба нагласити да није реч о два идентична текста, пошто номоканунац садржи казне које су у највећем броју правила нешто блаже у односу на пун и скраћен текст Правила Јована Посника Матијине редакције.³⁵ Распоред грехова представљен у лику преступника, углавном је исти у скраћеном тексту Правила и у пенитенцијалном зборнику, с тим што је у овом другом први грех из Посниковог текста наведен као последњи. Оно што је код оба састава заједничко и што их чини различитим од пуног текста Правила Јована Посника јесте то што се казни одлучења коју прописује св. Василије Велики понегде придодаје и пост (*сухојасѣије*), што није уобичајено систему пенитенцијалне праксе изложене у канонским правилима поменутог кападокијског светог оца.

Међутим, отворено остаје питање до којег је степена скраћивање текста Правила Јована Посника Матијине редакције у виду листе преступника био самосталан рад српских правника. Слична

IX: „Извлеченія изъ канона Іоанна Постника, находящіяся при сокращенной Синтагмѣ М. Властаря“) у контексту издања скраћеног текста Правила, али је његово запажање остало непримећено у каснијим истраживањима Душановог законодавства (уп. Бојанин 2012: 175).

³⁴ У другом делу текста образлаже се основна идеја скраћивања дужине казни које је прописао св. Василије Велики. Свако ко не истраје у покајању, односно посту и клањању може се подврћи првобитној казни. У саставу из Душановог законодавства овај део насловљен је исто као и у пуном тексту Правила Јована Посника Матијине редакције, *Како врѣмена покаянія посникъ съкрати* (Флоринскій 1888: Приложеније IX 224; Троицки 1956: 65).

³⁵ За поједине грехове, као што је хомосексуални, казна у пенитенцијалном зборнику је иста као и у скраћеној верзији Правила Јована Посника, за разлику од оне из пуне верзије истог састава. Слично је учињено и у одређивању дужине казне за крадљивца, за шта је у прва два састава присутна иста казна него у пуном тексту. Постоји и случај када је казна иста у пуном тексту Правила Јована Посника и у епитимијном зборнику (инцест са снахом), док су у саставу из Душановог законодавства изостављена дневна метанија. Казна за крадљивца гробова, опет, остала је неизмењена у све три поменуте верзије.

листа која садржи скраћивање дужине епитимије св. Василија, уз формулу *ми же* (ήμεῖς δέ), постоји и у грчким текстовима. Слично поменутом словенском рукописном наслеђу, и у грчком се она могла преносити у епитимијним зборницима. Такав један текст објавио је Суворов (1888, Приложеније № 3-й). Формулација правила, распоред и груписање извесних грехова, као и скраћивање епитимија св. Василија није посве иста са њему сличним словенским листама из скраћеног текста Правила Јована Посника или из номоканунца *Правила св. Василија свима нама*, између којих, такође, видели смо, постоје извесне разлике. Са друге стране, структура правила из словенских и грчких текстова – начин набрајања и навођења исте или сличне врсте грехова, уз помињање св. Василија и употребе формуле „ми пак“ – упућује на закључак да су такви текстови проистекли из састава Правила Јована Посника у редакцији Матије Властара.³⁶ Као важно питање намеће се однос између две наведене редакције грчког текста и, слично томе, однос међу словенским текстовима Правила Јована Посника и листе грешника која се чита на почетку номоканунца (Јагић № 6). Наведена питања су од необичног значаја за даља текстолошка истраживања не само Правила Јована Посника Матијине редакције, већ и рукописног наслеђа Душановог законодавства, као што је једном приликом већ било указано (Бојанин 2012: 179).

На основу до сада реченог, можемо закључити да је пенитенцијални састав *Правила св. Василија свима нама*, у којем се налази око две трећине текста *Зайоведи свейих оѡаца*, настао средином XIV века и да је посредно стајао у вези са законодавном делатношћу Душанове епохе, чија свеобухватност, домети и утицаји и данас представљају важно поље истраживања. На основу наведених података својевремено је закључено да је последња редакција и друга два пенитенцијала из групе од три номоканунца могла настати у исто

³⁶ Овом приликом нећемо се бавити самосталним саставима у јужнословенском рукописном наслеђу, који су насловљени као „скраћења“ Јована Посника и сл. (в. Бојанин 2009: 264, 265, нап. 15). Када је реч о сложенијим текстуалним целинама, Голубинский (1880, 523, нап. 10) је својевремено приметио да формула *ми же* у појединим правилима (свега њих четири) извесног руског зборника епитимија упућује на дело Јована Посника. Сличног је мишљења и Суворов (1888: 164–165), који сматра да је у наведеним руским правилима, као и у горепоменутом грчком тексту, представљена „познија редакција номоканона“ Јована Посника.

време (Бојанин 2012: 176). У наведено разматрање треба укључити и поменути црквеноправни споменик који не припада групи од три номоканунца. Александар Соловјев је својевремено изнео претпоставку, прилично уверљиву, да је могао настати у време законодавне делатности цара Душана. Као доказ, он наводи више фраза и формула из појединих правила у којима се препознаје знатна сличност, чак и истоветност са фразама и формулама употребљеним у појединим члановима Душановог законика (Соловјев 1934/1935: 38–41).³⁷

Све у свему, уколико би се према времену настанка најмлађег текста унетог у пенитенцијалну компилацију *Правила св. Василија свима нама* одређивало време њеног коначног уобличавања – и даље остаје отворено питање када је настала српска редакција *Зайоведи свейших оџаца* из ћирилометодијевске епохе која је унета у данас постојећу компилацију.

У сваком случају, поменути блок забрана које се позивају на св. Василија дао је име целом пенитенцијалном зборнику и омогућио је прецизније датирање његовог настанка у облику у којем нам се сачувао. Саставне делове овог номоканунца чине веће или мање целине преузете из књига које потичу из прилично давних времена, која су обележена мисијом Ћирила и Методија, настанком словенске писмености и ширењем црквене организације на словенском језику. Да ли су наведених чињеница били свесни састављачи поменуте компилације, слично као и у другим приликама када је реч о бугарским и каснијим руским рецепцијама *Зайоведи свейших оџаца*, не може се ништа поуздано рећи. Оно што би се могло као значајно издвојити, то је да су текстови из времена Ћирила

³⁷ Соловјев је изричит када каже „да су Правила постала нешто раније него Душанов законик“ или „нећемо погрешити ако та Правила доведемо у везу са личношћу патријарха Јанићија“ (Соловјев 1934/1935: 41). Ове тврдње немају потврду у самом саставу и другим изворима, те би постојећу проблематику требало разматрати у ширим и мање одређеним оквирима. Ипак, друштвено окружење у којем су поменути пенитенцијални састави настали може се довести у везу једино с вишим црквеним круговима. То свакако нису састави настали из појединачног, усамљеног или самосталног деловања локалних попова, и препознају се као део једног ширег настојања Цркве у позносредњовековној Србији да оснажи своју пастирску улогу у лаичком окружењу парохије. На то јасно указује њихово организовано умножавање које се препознаје у релативно учесталом присуству ових текстова у оскудно сачуваним средњовековним црквеним књигама (уп. Бојанин 2009: 261–283).

и Методија – извод из поменутог пенитенцијала и Методијевог номоканона – на посебан начин, неких 450 или 500 година касније, нашли своје место у црквеноправним споменицима средњовековне Србије. Судаћи по сачуваној рукописној грађи и текстолошкој анализи, то се могло догодити у време владавине Стефана Душана (1331–1355), обележеној прилично обухватном законодавном делатношћу – која се подједнако односила на српску државу и српску цркву. Обликовање поменутог пенитенцијала и његово сврставање у групу од три номоканунца дало је могућност да изнова буду представљени и употребљени стари црквеноправни споменици из ћирилометодијевске епохе. У том новом облику преносила се у српскословенским покајничким књигама, до почетка XVII века, старословенска књижевна пенитенцијална традиција и раносредњовековна латинска покајничка пракса.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Богдановић, Димитрије. „Душаново Законодавство.“ *Историја српског народа*, I. Београд: Српска књижевна задруга, 1981, 557–566.
- Бојанин, Станоје. *Забаве и светиљковине у средњовековној Србији (од краја XII до краја XV века)*. Београд: Историјски институт – Службени гласник, 2005.
- Бојанин, Станоје. „Парохијска заједница у огледалу српских пенитенцијалних зборника.“ Сима Ћирковић, Коста Чавошки (ур.). *Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора*. Зборник радова са научног скупа одржаног 19–21. марта 2009. Београд: Одбор за изворе српског права САНУ, 2009, 261–283.
- Бојанин, Станоје. „Пенитенцијални састави у дечанским требницима № 68 и № 69.“ Т. Суботин-Голубовић (ур.). *Дечани у светилу археографских истраживања*. Београд: Народна библиотека Србије 2012, 163–181.
- Бојанин, Станоје. „Представе о празнику и празнично понашање у средњовековној Србији.“ *Годишњак за Друштво историју VIII/3* (2001) Београд 2003, 179–204.
- Голубинский, Е. *Исторія русской церкви*, I. Москва, 1880.
- Грујић, Радослав. „Номоканунац.“ С. Станојевић (ур.). *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка III*, Београд 1928, 134 = *Азбучник српске православне цркве по Радославу Грујићу*. Приредио С. Милеуснић, Београд: Музеј СПЦ – БИГЗ, 1993, 168.
- ЗАОЗЕРСКІЙ, Н. А., А. С. Хахановъ. *Номоканонъ Иоанна Постника въ его редакціяхъ: грузинской, греческой и славянской*. Москва: Изданіе Импера-

- торскаго общества исторіи и древностей російскихъ при Московскомъ Университетѣ, 1902.
- Максимович, Кирилл А. „Техника ранних славянских переводов с латыни (на материале пенитенциала Заповеди святых отец).“ *Byzantinoslavica* LXIV (2006) 125–152.
- Максимович, Кирилл А. „Источники и язык сербского пенитенциала ‘Правила св. отец по заповеди святого и великаго Василия’ (XIII–XIV вв.).“ *Манастир Бањска и доба краља Милушина*. Зборник са научног скупа одржаног од 22. до 24. септембра 2005. године у Косовској Митровици. Ниш: Центар за црквене студије – Филозофски факултет, Косовска Митровица – Манастир Бањска, 2007, 299–314.
- Максимович, К. А. „Заповеди святых отец“. *Православная энциклопедия под редакцией патриарха Московского и всея Руси Алексия II*, т. XIX. Москва, 2008а, 629.
- Мошин, Владимир. *Ћирилски рукописи у Повијесном музеју Хрвајске. Койиша рева збирка словенских рукописа и Цојсов ћирилски огломак у Љубљани*. Опис јужнословенских ћирилских рукописа, том I. Београд, 1971.
- Павловъ, А. *Мнимые слѣды католическаго вліянія*. Москва, 1892.
- Павловъ, А. С. *Номоканонъ при Большомъ Требникѣ. Его исторія и тексты, греческій и славянскій, съ объяснительными и критическими примѣчаниями*, Москва 1897².
- Соболевский, А. И. *Материалы и изслѣдованія въ области славянской филологии и археологии*. Санкт-Петербургъ, 1910.
- Суворовъ, Н. С. *Слѣды западно-католическаго церковнаго права въ памятникахъ древняго русскаго права*. Ярославль, 1888.
- Суворовъ, Н. С. *Къ вопросу о западномъ вліяніи на древне-русское право*. Ярославль 1893.
- Цибранска-Костова, Маријана. „Заповеди на светите отци в јужнославянската кирилска традиција.“ *Старобългаристика* XXXI/4 (2007) 3–26.
- Цибранска-Костова, Маријана. *Покайната книжнина на Българското средновековие IX–XVIII век. Езиково-текстологични и културологични аспекти*. София: БАН, 2011.
- Цибранска, Маријана. „Текстове на църковното право в ръкопис № 48 от XV век в сбирката на БАН.“ *Старобългаристика* XXII/1 (1998) 49–65.
- Щапов, Ярослав Н. „Номоканон Иоанна Схоластика и Синтагма 14 титулов у славян в 9–10 вв.“ Herausgegeben von Vladimír Vavřínek. *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.–11. Jahrhundert*. Praha, 1978, 387–411.
- Щапов, Ярослав Н. „Номоканон Мефодия в Великой Моравии и на Руси.“ Редакторы Г. Э. Санчук, Й. Поулик. *Великая Моравия ее историческое и культурное значение*. Москва: Академия наук СССР, 1985, 238–253.

*

- ERICKSON, John H. "Penitential Discipline in the Orthodox Canonical Tradition." *St. Vladimir's Theological Quarterly* 21/4 (1977): 191–206.
- VONDRÁK, Waclaw. *Zachodnio-europejskie postanowienia pokutne w języku cerkiewno-słowiańskim*. W Krakowie, 1904.
- ŽUŽEK, Ivan. *Kormčaja kniga. Studies on the Chief Code of Russian Canon Law*. Orientalia Christiana Analecta 168. Rome: Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1964.

ИЗВОРИ

- БЕНЕШЕВИЧ, В. Н. *Древне-славянская Кормчая XIV титуловъ безъ толкованій*, Т. I. Санктпетербургъ: ИАН, 1906.
- Тирило и Методије: Житија, Службе, Канони, Похвале*. Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писац. Приредило Ђ. Трифуновић. Превели И. Грицкат, О. Недељковић, Ђ. Трифуновић. Београд: СКЗ, 1964.
- ЛАВРОВ, П. А. *Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности*. Ленинград: Академия Наук СССР, 1930.
- МАКСИМОВИЧ, К. А. *Заповѣди святихъ отъць: Латинский пенитенциал VIII века в церковнославянском переводе. Исследование и текст*. Москва: РАН, 20086.
- МАТИЈА ВЛАСТАР. *Синѡајма*. Са српскословенског превела Тајјана Суботин-Голубовић. Београд: САНУ, 2013.
- МИКЛАС, Х., ТАСЕВА, Л., ЙОВЧЕВА, М. *Берлински сборник. Среднобългарски книжовен паметник от началото на XIV век с допълнения од други ръкописи*. София–Виена: Българска академия на науките – Австријска академия на науките, 2006.
- СМИРНОВЪ, С. *Древне-русскій духовникъ. Изслѣдование по исторіи церковнаго быта. Матеріалы для исторіи древне-русской покаянной дисциплины (Тексты и Замѣтки)*. Москва: Изданіе Императорскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ, 1914. [Reprint: Gregg International Publishers Limited, England 1970].
- СОЛОВЈЕВ, Александар. „Српска црквена правила из XIV века.“ *Гласник Скопској научној друштва XIV* (1934) Скопље 1935: 33–42.
- ТРОИЦКИ, Сергије. *Дојунски чланци Власѡареѡе синѡајме*. Београд: САН, 1956.
- ФЛОРИНСКІЙ, Т. *Памятники законодательной дѣятельности Душана, Царя Сербовъ и Грековъ*. Кіевъ: Въ типографіи Императорскаго Университета Св. Владиміра, 1888.

*

- GEITLER, Lavoslav. *Euchologium. Glagolski spomenik manastira Sinai Brda*. Zagreb: JAZU, 1882.

- FRČEK, Jean. „Euchologium Sinaiticum. Texte slave avec sources grecques et traduction française.“ *Patrologia Orientalis* XXIV/5 (Paris, 1933); XXV/3 (Paris, 1939/1943).
- JAGIĆ, Vatroslav. „Sitna gradja za crkveno pravo.“ *Starine JAZU* VI (1874): 112–156.
- MCNEILL, John T., Helena M. Gamer. *Medieval handbooks of penance: A translation of the principal “libri poenitentiales” and selection from related documents.* New York: Columbia University Press 1990² (the first edition 1938).
- NAHTIGAL, Rajko *Euchologium Sinaiticum. Starocerkvenoslovanski glagolski spomenik.* Del I: *Fotografski Posnetek.* Ljubljana, 1941; Del II: *Tekst s komentarjem,* Ljubljana, 1942.
- Paenitentia minora Franciae et Italiae saecvli VIII–IX.* Cooperantibus Ludger Körntgen et Ulrike Spengler-Reffgen. Ed. Raymund Kottje. Corpus Christianorum. Series Latina CLVI. Turnhouti: Brepols 1994.
- RHALLES, G. A., M. Potles (edd.). *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, IV. Athena, 1854.
- SCHMITZ, Herm. Jos. *Die Bussbücher und das Kanonische Bussverfahren nach handschriftlichen Quellen dargestellt.* Zweiter band. Düsseldorf: Druck und Verlag von L. Schwann, 1898.
- VAŠICA, Josef. „Nomokanonъ – Nomokánon.“ *Magnae Moraviae fontes historici*, IV. *Leges – Textus iuridici, Supplementa*, Brno: Universita J. E. Purkyně, 1971, 205–363.
- VAŠICA, Josef. „Zapovědi svętyichъ отъсь – Ustanovení svatých otců.“ *Magnae Moraviae fontes historici*, IV. *Leges – Textus iuridici, Supplementa.* Brno: Universita J. E. Purkyně, 1971, 137–146.
- WASSERSCHLEBEN, Herm. *Beitraege zur Geschichte der vorgratianischen Kirchenrechtsquellen.* Leipzig, 1839.
- WASSERSCHLEBEN, F. W. H. *Die Bussordnungen der abendländischen Kirche nebst einer rechtsgeschichtlichen Einleitung.* Halle: Verlag von Ch. Graeger, 1851.

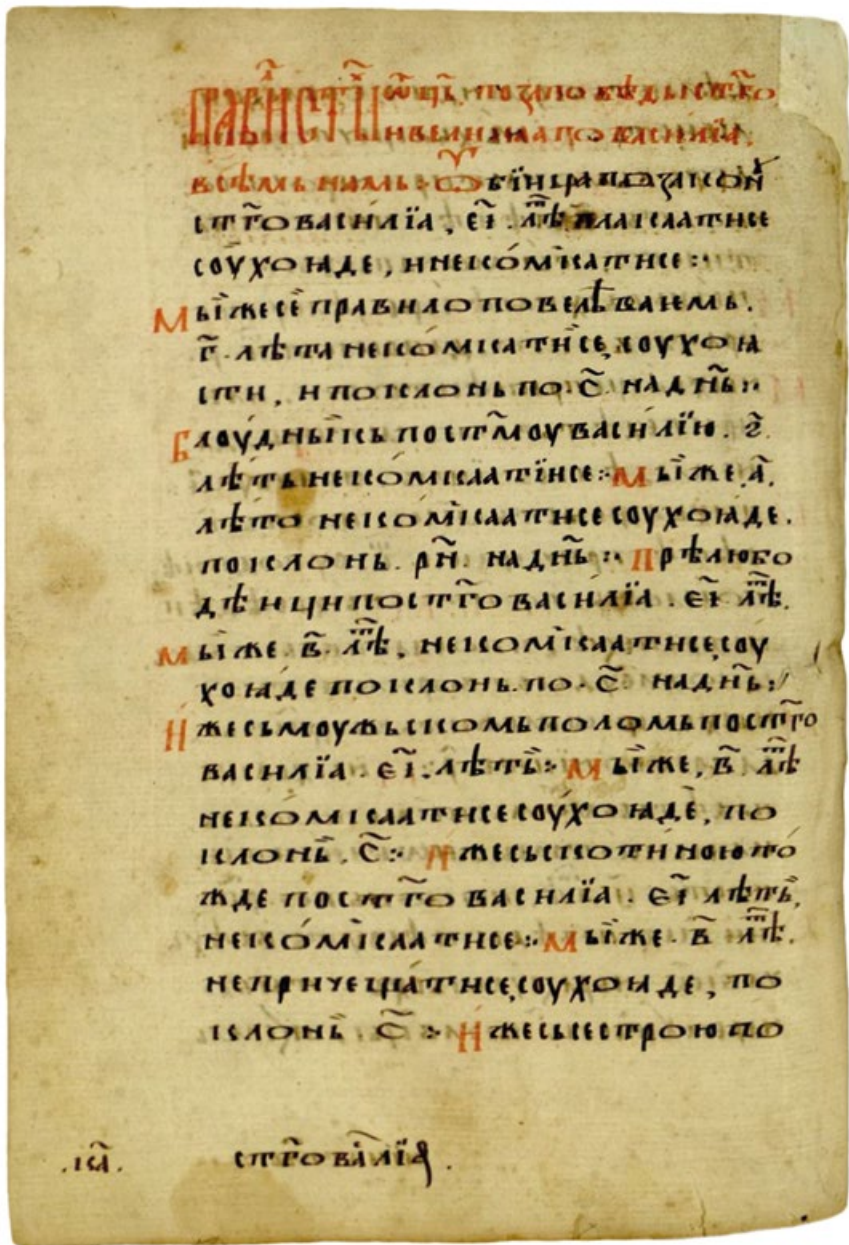
Stanoje Bojanin

THE CYRILLO-METHODIAN TRADITION IN THE SERBIAN REDACTION
OF OLD SLAVONIC HANDBOOKS OF PENANCE (14TH-17TH CENTURIES)

S u m m a r y

This essay deals with the Cyrillo-Methodian heritage in the penitentials or handbooks of penance of medieval Serbia. This heritage can be seen through the presence of the text of the oldest Slavonic penitential *The Commandments of Holy Fathers* (*Zapovedi svetih otaca*) and in two canons of the *Nomokanon of Methodius*. While the latter book, the *Nomokanon*, was translated from Greek, the former one represents the translation of the Latin *Poenitentiale Merseburgense*. This essay provides a general overview of previous research on the Old Slavonic penitential, concerning both its place in early Slavic literary traditions and its later reception in Serbo-slavonic texts of the 14th and 15th centuries.

Around two-thirds of the text of *The Commandments* is included in a later penitential compilation named *The Rules of Holy Fathers according to the Commandment of St Basil the Great to all of us* (Jagić №6), whose oldest preserved manuscripts date back to the middle of the 14th century. An important question that poses itself concerns the dating of the composing of the late medieval Serbian penitential. Analysis of its content indicates that the Serbian penitential can be indirectly linked with the period of Emperor Dušan's codification by means of the abridged version of Matthew Blastares' redaction of the *Rules of John the Faster*, which was copied along with the other texts of Emperor Dušan's codification. (It should be noted that this version represents a kind of lists of sinners and penances which can also be found in some Greek penitentials). That means that, almost five centuries later, the texts from the era of Cyril and Methodios and their followers found their particular place in the penitential compilations of medieval Serbia. In this context, the presence of *The Commandments of the Holy Fathers* is particularly important, as this text does not merely convey the old Slavonic literary traditions but also the early medieval Latin penitential practices into the Serbian handbooks of penance all the way to the beginning of the 17th century.

Требник, Пећ 77, 104б, почетак XV века